

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.19>

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Кравчук С.Й.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Хмельницького національного університету*

Кравчук С.Й. Історичний аспект становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

В статті досліджуються гносеологічні особливості розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, яка має багатий історичний досвід законодавчого регулювання їх кримінальної відповідальності. При цьому враховувався той фактор, що злочинність неповнолітніх залишається непереборною протягом ряду століть та відмічається її зростання. Тому на певних історичних етапах по-різному вирішували питання не тільки про вік, з якого розпочиналась кримінальна відповідальність, а й про заходи, які застосовувались до неповнолітніх злочинців.

Зокрема, визначені автором чотири етапи кримінальної відповідальності неповнолітніх характеризують різне ставлення влади до цієї важливої проблеми. Відмічається, що людство в найдавніші часи майже не застосовувало покарання неповнолітніх, що вчинили злочин. Тому серед представників суспільної та правової думки тривалий період існували навіть доволі радикальні методи поводження з такими особами. Так, протягом досить тривалого періоду формувалися наукові ідеї та погляди щодо здатності дітей усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, які у деяких випадках враховувались відповідними інстанціями під час обрання засобів впливу до представників цієї вікової групи. Цьому сприяла сформована століттями позиція окремих юристів, громадських, релігійних діячів стосовно встановлення вікових меж дитинства, гендерних особливостей відповідальності неповнолітніх, державної та соціальної ролі покарання. Однак покарання, як примус, з'явилося і розвивалося одночасно із людством і застосовувалося відповідно до всіх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення і за законом підлягають кримінальній відповідальності.

Значні зміни щодо відповідальності неповнолітніх за вчинені правопорушення відбулися в українському кримінальному законодавстві у 2001 році, які характеризувались встановлення досить низьких вікових меж її настання. Разом з цим починаючи з 2008 року в Україні набрали чинності законодавчі акти щодо гуманізації кримінальної відповідальності, що стало важливими кроком до гармонізації українського кримінального законодавства відповідно до європейських правових норм.

Ключові слова: неповнолітні, злочини, кримінальна відповідальність, соціальна роль покарання, виховання.

Kravchuk S.Y. Historical aspects of the formation of the institution of criminal responsibility of minors.

The article examines the epistemological features of the development of the institution of criminal responsibility of minors in Ukraine, which has a rich historical experience of legislative regulation of their criminal responsibility. At the same time, the fact that juvenile delinquency remains irresistible for several centuries and its growth is noted was taken into account. Therefore, at certain historical stages, the issue of not only the age at which criminal responsibility began, but also the measures applied to juvenile criminals was resolved in different ways.

In particular, the four stages of criminal responsibility of minors identified by the author characterize different attitudes of the authorities to this important problem. It is noted that humanity in the most ancient times almost did not punish minors who committed a crime. Therefore, among representatives of social and legal opinion, there were even quite radical methods of dealing with children for a long time. Thus, for quite a long period, scientific ideas and views were formed regarding the ability of children to realize the socially

dangerous nature of their actions, which in some cases were taken into account by the relevant authorities when choosing means of influencing representatives of this age group. This was facilitated by the centuries-old position of individual lawyers, public and religious figures regarding the establishment of childhood age limits, gender characteristics of the responsibility of minors, and the state and social role of punishment. However, punishment, as coercion, appeared and developed simultaneously with humanity and was applied accordingly to all persons who committed a criminal offense and are subject to criminal liability by law.

Significant changes regarding the responsibility of minors for committed offenses took place in Ukrainian criminal legislation in 2001, which were characterized by the establishment of rather low age limits for its onset. At the same time, starting from 2008, legislative acts on the humanization of criminal responsibility entered into force in Ukraine, which became an important step towards the harmonization of Ukrainian criminal legislation in accordance with European legal norms.

Keywords: minors, crimes, criminal liability, social role of punishment, education.

Постановка проблеми. Проблеми розвитку та удосконалення інституту покарання неповнолітніх стали на сьогодні актуальними через ухвалення в Україні низки концепцій та програмних документів, які передбачають оновлення законодавства кримінально-правового блоку у цьому напрямі. Йдеться, зокрема, про Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини [8].

Стан опрацювання цієї проблематики. Незважаючи на те, що питанням кримінальної відповідальності неповнолітніх в юридичній літературі було присвячено достатньо уваги, окремі проблеми так і залишились спірними, інші – недостатньо дослідженими. Значний внесок на сьогодні у вирішення проблем удосконалення законодавчої системи щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили в своїх працях такі вчені як В.К. Гришук, В.М. Бурдін, В.І. Мороз, С.В. Бородин, Н.А. Носкова, З.А. Астеміров, та інші науковці.

Мета статті. Дослідження цієї проблеми є невичерпним, тому науковою новизною цієї статті є вирішення на основі аналізу історичних і кримінально-правових наукових матеріалів проблеми становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Неможливо визначити сутність проблеми відповідальності неповнолітніх, яка є досить важливою складовою розвитку кримінального права, без розгляду розвитку цього інституту в різні періоди формування кримінально-правових відносин, який доцільно виокремити на наступні періоди:

1-ий період - зародження основ покарання неповнолітніх (найдавніші часи – кінець IX століття).

Людство в найдавніші часи майже не застосовувало покарання неповнолітніх, які вчинили злочин [5, с. 207].

Серед представників тогочасної суспільної та правової думки існували навіть доволі радикальні методи поводження з дітьми.

Уперше сформульований у Законі XII таблиць принцип прощення покарання трактувався як прощення, виправдане неповноліттям. За цим Законом неповнолітній злочинець звільнявся від покарання за двох умов: коли вчинив злочин, але не розумів характеру злочинного діяння, або коли злочинне діяння не було доведено до кінця [9, с. 43]. В усіх інших випадках до неповнолітніх застосовувались ті самі покарання, як і до дорослих осіб.

Як бачимо, у досліджуваній період ми можемо спостерігати початок формування наукових ідей та поглядів щодо здатності дітей усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, яка у деяких випадках ураховувалась відповідними інстанціями під час обрання засобів впливу представникам цієї вікової групи. Також у зазначений час спостерігається формування позицій окремих юристів, громадських, релігійних діячів стосовно вікових меж дитинства, гендерних особливостей відповідальності неповнолітніх, державної та соціальної ролі покарання.

2-ий період - формування та розвиток інституту покарання неповнолітніх (кінець IX століття – початок XX століття).

В цей період прослідковується еволюцію покарання неповнолітніх, оскільки епоха Середньовіччя характеризувалась закладенням підвалини для правового встановлення та тлумачення поняття неповнолітньої особи та визначення міри її відповідальності за вчинений нею злочин. Крім цього, рамках тодішніх історичних правових систем спостерігалися певні, хоча і нестійкі тенденції в напрямі лібералізації та гуманізації правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх осіб, зокрема розгляд справ неповнолітніх здійснювався, переважно, в рамках судових інституцій загального характеру.

На ранніх етапах становлення української державності кримінальний закон характеризувався більшою гуманністю до винної особи порівняно з аналогічними нормами римського й сформованого на його основі західноєвропейського права [14, с. 51].

Необхідно відмітити, що, за законодавством Гетьманщини, до смертної кари особа засуджувалася тільки після ухвалення вироку гетьманом. Цей вид покарання не застосовувався до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до 16, дівчат – до 13 років [2, с. 102]. Взагалі, за кримінальним правом Гетьманщини, суб'єктами злочину визнавалися особи, що досягли 16-річного віку [13, с. 24]. Неповноліття також визнавалось обставиною, що пом'якшує покарання.

В цей період розпочинається наполеглива інтервенція законодавства північного сусіда до нормативно-правової бази нашої держави (за винятком Правобережної України та Західної Волині, де до приєднання їх після поділу Польщі до Російської імперії продовжував діяти Литовський статут 1588 р.). Реформування державного механізму в петровські часи за зразком і подібністю до розвинених європейських держав обумовило імплементацію норм західноєвропейського права у вітчизняне законодавство [2, с. 36].

Прийняття Соборного укладення 1649 р. призвело до активного застосування тюремного ув'язнення, у тому числі як вид покарання та запобіжний захід й до неповнолітніх, що в подальшому розширює сферу його застосування. В цей період до неповнолітніх широко застосовується пом'якшення покарання, в тому числі й через вплив громадськості.

У 1743 р. було видано збірник Прав, який врегулював широкий спектр суспільних відносин, зокрема: встановлення юридичних санкцій за вчинені злочини та інші правопорушення, закріплення порядку діяльності судових органів тощо [3, с. 258].

Перебування України у складі Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917 рр.) відмічалось апробацією ювенальних технологій у практиці судів з розгляду кримінальних справ та ліквідацією української державності, національної правової системи, розповсюдженням на всій території України кримінально-правової політики різних імперій. У Зводі законів Російської імперії передбачалось, що кримінальні справи щодо малолітніх, які не досягли сімнадцятирічного віку та скоїли тяжкі злочини, представлялися Урядовому Сенату, який вирішував питання про покарання на власний розсуд. Тобто в цей період заходи впливу мали виховну складову, які застосовувалися лише до осіб, які не досягли 10 років [3, с. 257].

Після скасування кріпацтва у 1861 році проводилась судова реформа, в тому числі щодо нормативних приписів кримінального законодавства, а виданий у 1864 році Статут про покарання скасував окремі види тілесних покарань [63, с. 121]. Разом з тим, Статут в частині цих покарань копіював положення Уложення 1845 р., які виключали тілесні покарання. Крім цього 1879 р. відмічався реформуванням системи кримінальних покарань та їх виконавчих органів.

Таким чином, під впливом прогресивних громадських сил до законодавства були внесені зміни, що зорієнтовувались на пом'якшення покарання неповнолітніх. Такими змінами стали: Закон 1892 р. «Про зміну постанов, які стосуються звернення до виправних притулків та утримання в них малолітніх злочинців та Закон 1893 р. «Про зміну порядку ув'язнення та пересилки неповнолітніх, які знаходяться під слідством та судом» [13, с. 4].

3-ій період - впровадження основ гуманізації системи покарання неповнолітніх (початок XX століття - 1991 рік). Після перемоги в Росії 1917 р. Лютневої революції Україна розпочала відроджувати свою державність. У період правління УНР на території нашої держави поряд з Кримінальним уложенням 1903 року, Тюремним статутом і інструкціями до них діяла постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р., яка передбачала позбавлення волі до трьох років за публічні заклики до вбивства, грабежів, погромів і інших тяжких злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства. Більшість питань кримінальної відповідальності, в тому числі й покарання неповнолітніх регламентувались окремими постановами, декретами та іншими нормативно-правовими актами всесоюзного значення. Зокрема, Декрет РНК РРФСР від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», який проголосив нові принципи боротьби зі злочинністю неповнолітніх та відмінивши кримінальну відповідальність осіб до 17 років призвів до звільнення із місць ув'язнення всіх неповнолітніх. Всі справи про злочини неповнолітніх у віці до 17 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, розглядалися в комісіях у справах неповнолітніх, які призначали їм покарання не пов'язані з позбавленням волі. Особливі категорії справ, в яких неповнолітні виступали рецидивістами або вчинили тяжкі злочини, передавали до народних судів [13, с. 8].

Важливим етапом періоду розвитку кримінального законодавства стало скасування правових актів попередніх урядів та їх заміна документами класовості та революційної правосвідомості. Перші зако-

нодавчі акти цього періоду характеризувалося не в повній мірі правовими гарантіями честі й гідності учасників кримінального провадження, оскільки судді керувалися революційною правосвідомістю. Ними до уваги бралися питання соціального походження, виховання, освіти, професії учасника судочинства. Нерідко обвинувальні вироки виносилися за відсутності належних доказів, що стосувалося, в основному, підсудних дворянського походження [10, с. 222].

Першим систематизованим нормативним актом, який містив кримінально-правові норми в Україні за радянських часів, був затверджений постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. Кримінальний кодекс УРСР, в основу якого був покладений Кримінальний кодекс РРФСР 1922 р. і дублював його положення, що, безперечно, підтверджує тезу В.К. Грищука про те, що «процес створення в Україні нового права був однозначно підпорядкований правотворчій і правозастосувальній практиці РРФСР» [4, с. 17].

Кримінальний кодекс УРСР мав своїм завданням правовий захист держави трудящих від злочинів шляхом застосування до порушників революційного правопорядку покарання або інших заходів соціального захисту. Такі заходи застосовувалися для загального попередження нових порушень, пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; а також позбавлення злочинця можливості вчинення подальших злочинів.

Основні положення цього кримінального законодавства набували статусу Загальної частини кримінальних кодексів союзних республік, що увійшли до складу СРСР. Ухвалений постановою ВУЦВК від 8 червня 1927 р. Кримінальний кодекс УРСР містив більш досконалі формулювання, що було зумовлено врахуванням напрацювань кримінально-правової доктрини і здобутків тодішньої правозастосовної практики [10, с. 223].

Гуманізація системи покарання розпочалася з підписанням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, що поклала початок визнанню основною частиною держав світу основоположних прав людини. Прийняття її стало основою гуманістичного правового прогресу людства. [12, с. 26-27].

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. певною мірою врахував окремі положення Загальної декларації прав людини, але зберіг стару каральну парадигму кримінальної відповідальності неповнолітніх. У Кодексі покарання трактувалось надавалось невизначеною формою. Зокрема, у ч. 1 ст. 22 цього Кодексу визначалось, що покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має за мету виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Систему покарань було передбачено у ст. 23 КК УРСР. Особливості застосування деяких видів покарань до неповнолітніх були регламентовані у ч. 2 ст. 25 якою передбачалось, що при призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

За висновками В.К. Грищука, впродовж понад сорокарічного застосування Кримінального кодексу УРСР 1960 р. були внесені понад 340 змін і доповнень, які, були спрямовані на посилення репресивних заходів кримінально-правового примусу [4, с. 78].

Таким чином, за радянських часів особливості покарання неповнолітніх не виокремлювались в окремий розділ законодавства про кримінальну відповідальність, а самі покарання цієї категорії осіб передбачали лише можливість їх врахування.

4-ий період - розроблення нових положень кримінально-правового регулювання інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх (1991р. – до сьогодні). Основні зміни у правовому статусі кримінальної відповідальності неповнолітніх настали після проголошення Верховною Радою України суверенітету нашої держави [6, с. 234]. Враховуючи те, що

з часу ухвалення Кримінального кодексу УРСР 1960 р. змінилась майже половина норм, 5 квітня 2001 року було прийнято Кримінальний кодекс України, в якому вперше в історії нашої держави з'явився окремий розділ Загальної частини цього Кодексу, в якому були визначені особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Починаючи з 2001 р. лише двічі вносились зміни та доповнення до розділу XV Загальної частини КК України. Зокрема, на підставі ухвалення та набрання чинності двома законами України, які регламентують питання покарання неповнолітніх.

Так, Законом України № 270-VI від 15.04.2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» було внесено зміни та доповнення до статей 102 та 104 КК України. Зокрема, в ч. 1 ст. 102 КК України було

чітко окреслено розмір покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку (в редакції Кодексу до 2008 р. не було окреслено нижчої межі покарання у виді позбавлення волі для неповнолітніх). Мінімальний строк позбавлення волі для неповнолітнього, як і для дорослого засудженого, був загальним та становив один рік. Після «квітневої гуманізації законодавства про кримінальну відповідальність 2008 року» найнижчу межу було чітко окреслено – від шести місяців.

Поряд з цим, Законом України № 4025-VI від 15.11.2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» було внесено зміни до ст. 99 КК України, пов'язані з внесенням змін та доповнень до ст. 12 та ст. 53 КК України. Зокрема обмежувалась дія ст. 53 КК України щодо розміру штрафу, який не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем. Також ст. 99 КК України було доповнено ч. 3, якою встановлено, що до неповнолітнього, який не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 Кримінального Кодексу України.

Висновки. Отже, прослідковуються гносеологічні особливості розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, яка має багатий історичний досвід законодавчого регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх. Адже злочинність неповнолітніх залишається непереборною протягом ряду століть та відмічається її зростання. Тому на певних історичних етапах по-різному вирішували питання не лише про вік, з якого розпочиналась кримінальна відповідальність, а й про заходи держави, які застосовувались до неповнолітніх злочинців. Варто відмітити значні зміни в українському кримінальному законодавстві 2001 року щодо відповідальності неповнолітніх за вчинені правопорушення, які характеризувались встановлення досить низьких вікових меж її настання. Крім цього, починаючи з 2008 року в Україні набрали чинності законодавчі акти щодо гуманізації кримінальної відповідальності, що стало важливими кроком до гармонізації українського кримінального законодавства відповідно до європейських правових норм.

Список використаних джерел:

1. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: *монографія*. К.: Атіка, 2004. 240 с.
2. Вечерова Є.М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади): *дис...канд. юр. наук*: 12.00.08. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2010. 272 с.
3. Влад С. Ф. Історія становлення виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 256–261.
4. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. Львів: «Світ», 1992. 165 с.
5. Кистяковский А. Елементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. К.: Изд. «Фокус». 1982. 485 с.
6. Колос М.І. Кримінальне право України (X – початок ХХІ століття): *моногр. т. 1. Освіта, наука, законодавство*. Острог, 2011. 448 с.
7. Назимко Є.С. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2014. №1. С. 47–57.
8. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини до 2021 року: *Державна соціальна програма*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-socialnoyi-programi-nacionalnij-plan-dij-shodo-realizaciyi-konvenciyi-oon-pro-prava-ditini-na-period-do-2021-roku> (дата звернення 22.01.2023 р.)
9. Немченко О.І. Запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з психічними відхиленнями: кримінологічні засади: монографія. Запоріжжя: Дніпропетровський металург, 2011. 212 с.
10. Омеляненко М.І. Питання розвитку кримінального законодавства України щодо встановленого порядку поводження з майном, на яке накладено арешт, або яке описано чи підлягає кон-

- фіскації. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки.* 2010. № 4. С. 220–225.
11. Орел Ю.В. Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України за законодавством Київської Русі. *Форум права.* 2014. № 1. С. 400–405.
 12. Рабінович П.М. Світовий маніфест гуманізму (до 60-річчя проголошення Загальної декларації прав людини). *Право України.* 2008. № 12. С. 23–30.
 13. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: *навч. посібник.* Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
 14. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця : *монографія. 2-е вид., доп. і перероб.* Д.: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Ліра-ЛТД, 2011. 548 с.